

ILYÉS GÁBOR

A málenkij robot emlékezete a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei településeken felállított emlékjelek tükrében*

Magyarország kormánya a 2015. évet a *Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszer-munkások emlékévé* nyilvánította.¹ Később az emlékév 2017. február 25-ig történő meghosszabbításáról döntöttek. A kiírt pályázatoknak is köszönhetően az emlékév folyamán több olyan programot szerveztek országszerte, amelyek során sikerült az emberek figyelmét e szomorú évforduló felé fordítani. E tanulmánynak is a figyelemfelhívás az egyik célja, hogy a málenkij robotra elhurcoltak emlékét nem szabad feledni, azt ápolni, őrizni kell. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyének is több települését érintette a polgári lakosok málenkij robotra való elhurcolása. Dolgozatomban a megye mai határait és területére koncentrálva azokat az emlékjeleket szeretném bemutatni, amelyeket az elhurcoltak emlékére állítottak. Röviden utalok az elhurcolások körülményeire is, de a fő célom nem ez, hanem az emlékjelek lajstromba vétele.

A második világháború végén a szovjet hadsereg katonái új hódítókként megszállták hazánkat és asszisztáltak a kommunista hatalomátvételéhez. Véget ért a szép reményekre jogosító demokráciánk rövid időszaka és átadta helyét a Moszkvára figyelő pártállami rendszernek. A közterületeken felállított emlékjeleket is a hazugság szolgálatába állították. Utcáink, tereink és épületeink szennyeződtek be az átkereszteléseknek, a felállított szobroknak, az ünnepnapokon kihelyezett vörös zászlóknak és a hétköznapokon is mindent ellepő vörös csillagoknak köszönhetően. Sorra emelték az ország településein a szovjet „felszabadító” katonákat dicsőítő hősi emlékműveket, amelyeket aztán a kijelölt napokon (március 21., április 4., november 7.) vörös zászlókkal vettek körül és koszorúkkal halmoztak el. A megemlékezéseken természetesen (többségében kivezényelt) tömegek hallgatták a szónokokat, akik nagy lelkesültséggel hirdették a hazugságot. Nem volt más választásuk, ezt kellett tenniük egészen a rendszerváltozás évéig.

Nyíregyházán, 1989 tavaszán még tudományos emlékülést rendeztek a Tanácsköztársaság kikiáltásának 70. évfordulóján, de Sára Sándor filmrendező a megyében már leforgatta a *Csonka Bereg* című tényfeltáró dokumentumfilmjét a beregi elhurcol-

* A tanulmány az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által „Elhallgatott történelem” címmel kiírt pályázat keretében elnyert támogatás segítségével valósult meg. Pályázati azonosító: GUL-15-A-P-0001.

¹ http://beszedesmult.hu/sites/default/files/1009_2015_korm.rend._pdf (Letöltve: 2016. november 27.)

tak visszaemlékezéseiből és Gyarmathy Zsigmond a Szabolcs-szatmári Szemle egyik tanulmányában már feltehetően a kérdést: „Mi történt azokkal és következetesen elsősorban többségében a Csonka-Bereg megyei községekből elhurcolt szolvai táborba begyűjtött polgári lakosokkal, akiket katonai munkára szedtek össze?”² A FIDESZ nyíregyházi csoportja pedig emléktáblát avatott a volt megyei ÁVH épületénél (Sóstói út 4.) „az 1948 után ártatlanul meghurcolt emberek emlékére”.³

A rendszerváltozással lehetőség nyílt az 1948-ban derékba tört demokrácia kiteljesítésére és a vörös csillag árnyékában elkövetett bűnök feltárására. A szovjet csapatok kivonulásával párhuzamosan megtisztították az utcákat, a tereket és a középületeket a pártállami rendszer jelképeitől. Lehulltak a vörös csillagok, lebontották (több helyen ledöntötték, összetörték) és szoborparkokba, különböző telephelyekre vagy a múzeumok raktáraiba száműzték a Lenin-szobrokat és mindazokat az emlékjeleket, amelyek a kommunizmus éveire emlékeztettek. Végre nyíltan lehetett beszélni, emlékezni és emlékeztetni az elmúlt időszakban hallgatásra ítélt eseményekről. Brandt Patricia egyik tanulmányában Tzvetan Todorovot idézte, aki szerint „különösen fontos, hogy az utókor visszaemlékezzen az egyén vagy csoport által megélt tragikus eseményekre”.⁴ Az ilyen elhallgatott és kibeszéletlen témák esetében „a megemlékezés joga kötelezettséggé válik”.⁵ Ennek az igényét azok a visszaemlékezők is megfogalmazták, akik Sára Sándor *Csonka Bereg* című dokumentumfilmjében az általuk átért borzalmakat idézték fel a kamera előtt. Egy idős asszony felháborodva nyilatkozta: „Mindenkire viszik a nagy koszorút, dicsóítják, és azokra meg, hogy egy követ odatennének, hogy itt fekszenek a sok magyarok, oszt egy koszorút löknének rá..., na ilyen nincs!”⁶ Egy másik férfi pedig azért aggódott, hogy „Húsz év múlva, harminc év múlva mintha ezek az emberek meg se születtek volna, úgy eltűnnek. Legalább egy emléktáblát megérdemelnének!”⁷ Az emlékjelállítást hiányolja Szebeni Ilona is: „[...] testvér a testvérnek nem állíthatott emléket a magyar temetőben”.⁸ 1989-et követően ezeket a nagy mulasztásokat kellett tehát pótolni: feltárni az elhallgatott múltat, hagyni, hogy az emberek kibeszélhessék magukból az őket ért sérelmeket és a közterületeken a különböző emlékjelek felállításával megteremteni azokat a helyeket, ahol a múltidéző megemlékezés és a kegyelet lerovása méltó keretek között biztosítható. Jelentős kegyeleti szerepe is van ezeknek az emlékhelyeknek, így nem véletlen, hogy az 1989. november 25-én Beregszászban *A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai* címmel megtartott első emlékkonferencia határozatába felvették, hogy „tartanak gyászhetet, melynek folyamán avassanak fel emlékműveket, emléktáblákat [...]”.⁹ Ennek nyomán Kárpátalja számos településén állítottak fel olyan emlékjeleket, amelyek a málenkij robotra elhurcoltaknak az emlékét idézik.

² GYARMATHY ZSIGMOND: Jóvátétel? Szabolcs-szatmári Szemle 1989/2. 136. [GYARMATHY, 1989.]

³ ILYÉS GÁBOR: „Beszél a márvány” Nyíregyháza szobrai és emléktáblái. Nyíregyháza, 2008. 137. [ILYÉS, 2008.]

⁴ http://regikonnyvtarportal.elte.hu/sites/default/files/brandt_patricia_0.pdf (Letöltve: 2016. november 27.)

⁵ Uo.

⁶ Csonka Bereg. Magyar dokumentumfilm, 1989. Rendező: SÁRA SÁNDOR.

⁷ Uo.

⁸ SZEBENI ILONA: Merre van a magyar hazám?... Kényszmunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Budapest, 1991. Széphalom Könyvműhely, 5.

⁹ http://regikonnyvtarportal.elte.hu/sites/default/files/brandt_patricia_0.pdf (Letöltve: 2016. november 27.)

Az első világháború után a Magyar Országgyűlés az 1924. évi XIV. törvénycikk elfogadásával „az 1914/1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről” rendelkezett.¹⁰ Ezt követően szerte az országban megindult az emlékhelyek kialakítása, a hősi halottak emlékét idéző szobrok állítása, amelyekre szinte mindenhol a település első világháborúban elhunyt személyeinek a névsora is felkerült. Kialakítottak egy olyan közösségi teret, ahol május utolsó vasárnapján, a Hősök emlékünnepén az elhunytak hozzátartozói és a tisztelettel emlékezők leróhatták kegyeletüket. Fontos szerepe volt ezeknek a helyeknek, hiszen egy gyertya gyújtásával, vagy egy koszorú elhelyezésével emlékezhetek a sokszor idegen földben, ismeretlen helyen nyugvó hozzátartozókra. Azzal a hozzátartozó lelke is megnyugodhatott, hogy az elhunyt neve felkerült az emlékjelre, amely előtt imát lehetett rebegni, illetve egy mécsset meggyújtani. Az elveszített után érzett fájdalom megmaradt ugyan, de annak terhe az emlékezés lehetőségével mérséklődhetett. A második világháború után ez elmaradt. Szó sem lehetett olyan kegyeleti helyek kialakításáról, ahol a lelki megnyugvás lehetősége biztosított lett volna. Sőt a magyar honvédeket sokszor, mint háborús bűnösöket emlegették. A dél-nyírségi Encsencsen is „a gyászoló családok örökös fájdalma volt, hogy elvesztett hozzátartozóik részére emlékmű nem épült a községben, ahol ismeretlen sírjuk helyett egy koszorút vagy virágcsokrot fájdalmuk enyhítésére alkalmanként elhelyezhessenek”.¹¹ Így nem véletlen, hogy a rendszerváltozást követően leghamarabb világháborús emlékműveket állítottak a települések. Olyan emlékjeleket, amelyekre a második világháború hőseinek a nevei is felkerülhettek. Mert most már hősöknek lehetett nevezni a szovjetek ellen harcoló magyar katonákat is.

Az első világháborús emlékművek a legtöbb helyen a kommunista hatalomátvétel után is a helyükön maradhattak. Így 1989-től több település azt a megoldást választotta, hogy felújították az első világháborús szobrukat és annak talapzatát bővítették a második világháborús nevekkel (pl. Kótaj, Újfehértó). Első világháborús emlékjelekkel nem rendelkező települések viszont teljesen új emlékműveket állítottak, amelyeken aztán külön-külön feltüntették az első és a második világháború áldozatainak névsorát. Ezen emlékjelek többsége sírkőfaragó mesterek munkája, így azok (minden jó szándék ellenére) művészi értéket nem képviselnek. Viszont több helyen, ahol az anyagi forrásokat is elő tudták teremteni, ügyeltek arra, hogy az emlékműnek művészi értéke is legyen, így azok terveit a Képzőművészeti Lektorátussal véleményeztették és szobrászművészekkel készíttették el (pl. Gulács, Nagyhalász, Ópályi). Ezek a települések így nemcsak egy emlékhellyel, hanem egy képzőművészeti értékkel is gazdagodtak, ahol méltó teret tudnak biztosítani a megemlékezésekhez.

A világháborús emlékművek felállítása során nyílt elsőként lehetőség arra, hogy a málenkij robotra elhurcolt polgári személyek nevei is nyilvánosságra kerüljenek, illetve az emlékjeleken megörökíttessenek. Azonban a megye legtöbb települése nem élt ezzel a lehetőséggel, hiszen az emlékjeleken mindössze az első és a második világháború hősi halottait, áldozatait különböztették meg, néhol még kiegészítve az elhurcolt zsidókkal. Így nem derül ki, hogy a második világháborús áldozatok között kik azok,

¹⁰ <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7597> (Letöltve: 2016. november 27.)

¹¹ MAKRAI SÁNDOR: Szülőfálm a második világháború viharában. Debrecen, 1991. 49.

akik a frontokon, és kik azok, akik a málenkij robotra elhurcolásoknak következtében hunytak el? Ennek egyik oka lehet, hogy az emlékművet állító településeknek nem volt olyan lelkes helytörténésze, aki a tények feltárásával adatokat szolgáltathatott volna, így ők a legegyszerűbb megoldást választották: a neveket betűrendbe sorolva tüntették fel az emlékjeleken. Pedig példamutató lehetett volna az encsencsiek 1989. október 28-án felállított emlékműve, amelyen külön feliratok alatt szerepelnek a világháborúk hősi halottai, a mártír zsidók és a polgári áldozatok nevei. A település református lelkésze által kezdeményezett emlékmű, amelyre Makrai Sándor kutatásai nyomán kerültek fel a nevek, volt az első a megyében, amellyel a polgári elhurcoltaknak is emléket állítottak.¹²

Encsencsről 1944. október 31-én 90 személyt gyűjtöttek össze, kik közül 83-an soha nem tértek haza, a moldovai Bălți¹³ városában hunytak el. Az encsencsi településvezetés azzal is kitűnik a polgári áldozatok emlékének ápolásában, hogy Bălți-ben, a moldovai védelmi minisztérium közreműködésével 2001. október 11-én emlékművet állítottak fel a következő felirattal: „Itt magyar katonai és polgári áldozatok nyugszanak.

A II. világháború áldozatait”. Az egyszerűbb emlékoszlopot 2012. június 6-án egy monumentálisabb fekete márványkeresztre cserélték,¹⁴ az emlékoszlopot pedig hazaszállították és felállították a világháborús emlékjel közelében. Az önkormányzat képviselő-testületének kis küldöttsége minden évben kiutazik Moldovába, hogy a város régi temetőjében felállított emlékműnél elhelyezze a kegyelet koszorúját. Most Nagy László jegyző vezetésével azon fáradoznak, hogy egy olyan emlékművet állítsanak a moldovai Bălți-ben, amelyen az ott elhunyt áldozatok nevei is olvashatók lesznek.¹⁵

Nyírmada településének vezetése egy olyan emlékművet állított fel, amelyen egy felirattal összegezte a második világháború borzalmainak következtében elhunytak emlékeztétét: „Tisztelet és kegyelet minden hős, mártír, áldozat emlékének, akiket a második világháborúban Nyírmadáról ismeretlen helyre – frontra, fogolytáborba, gázkamrába, munkaszolgálatra hurcolt – meghalni az embertelenség”. A hősök, áldozatok és mártírok nevesítése azonban az emlékművön nem történt meg. Hasonló technikához folyamodtak a gelénesi emlékművön is, amelyet a református templom előtt állítottak fel 1995-ben. Az emlékmű felirata: „A II. világháborúban elesett hősök, a szovjet megszálló csapatok által elhurcolt és a légerekben meghalt polgári személyek, valamint az 1956-os forradalomban elesett hősök emlékére”. Itt egy új elemmel, az ’56-os forradalom hőseire való emlékezéssel bővült a tematika, azonban

¹² I. m., 49.

¹³ A település Moldova fővárosától, Chişinăutól 100 km-re található északra. Itt működött a 103-as számú szovjet munkatábor.

¹⁴ http://www.hadisir.hu/hadisir/?bejegyzesek=temeto&temeto_azon=11 (Letöltve: 2016. december 4.)

¹⁵ Nagy László szóbeli közlése.

nagy hátrány, hogy a betűrendbe sorolt nevekből itt sem derül ki, hogy ki, minek a hőse, áldozata.

Legegyértelműbben a Nyírmihálydiban felállított emlékművön fogalmaztak, hiszen a Szabó András által kezdeményezett emlékoszlopra a II. világháború hősi halottainak névsorától teljesen elkülönítve a következő feliratot vették: „Az oroszok által a II. világháborúban elhurcolt és meggyilkolt áldozatok névsora”. Nyírmihálydi községnek 1944. október 28-a lett a gyásznapja, amikor 246 személyt hajtottak gyalogmenetben a debreceni gyűjtőtáborba. A témával foglalkozó Szabó András szerint „a falu vezetői nem tettek semmit a falu népének megmentéséért”, sőt „az orosz katonáknak a falu előljárósága és a melléjük beosztott emberek mutatták meg azokat a lakásokat, ahol a férfinép volt.”¹⁶ A gyűjtőtáborból még ketten hazatértek, de az elhurcoltak közül 99-en már soha nem láthatták szülőföldjüket. Az ő emlékükre állították a község temetőjében 1990-ben az emlékművet. Később az emlékművön olvasható neveket savval leöntötték, de felújították. A rongálást Szabó András azzal magyarázta, hogy ezzel akarták a kárpótlásra jogosultak körét elfeledtetni. Szerinte ugyanezért állítottak 1998-ban a település központjában egy díszesebb emlékművet „az I. világháborúban elhunytak” és „a II. világháború katonai és polgári áldozatainak” emlékére, melyen a nevek felsorolásánál már nem tettek különbséget a katonai és a polgári áldozatok között!

Szabó András 1998-ban állíttatott egy másik emlékművet a temető bejárata mellé. Abban bízott, hogy a 471-es főút mellett „járó emberek felfigyelnek egy akácfa-ból készült dőlt keresztre, rajta y ártatlan fiatal nőt ábrázoló alakkal”.¹⁷ A nőalak azokra a nőkre hívja fel a figyelmet, akiket a háború szörnyűségeiben meggyaláztak. A talapzatán pedig ez áll: „1944 ?” A kérdőjel az elhurcolt emberek elmaradt kárpótlására hívja fel a figyelmet. Az emlékművet 2011-ben a nyírmihálydi Magtár Múzeum udvarára helyezték át.

A megye székhelyén, Nyíregyházán két emlékmű hivatott a megyéből elhurcoltak emlékének ápolására. „A Vörös Hadsereg által 1944 novemberében málenkij robotra elhurcolt több ezer Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei lakos emlékére” 1994. november 2-án bronztáblát helyeztek el az elhurcoltak kőből készült emlékművén. 2006-ig az emlékkő az Országzászló téren állt, ekkor a

¹⁶ SZABÓ ANDRÁS: Mi történt 1944. október 28-án? Nyírmihálydi, 2012. 3.

¹⁷ I. m., 11.

város tereinek általános rendezése keretében több emlékművel együtt áthelyezték a Sóstói Múzeumfalú látogatókat fogadó bejárata előtt kialakított parkba. Az áthelyezéssel ez az egyszerű emlékjel kikerült a köztudatból, már nem szolgálja eredeti szerepét, az emlékeztetést. Ezért is volt szükség arra, hogy 2004. október 30-án egy olyan emlékművet adjanak át az Északi temetőben, amelynek gránittábláin a megyéből elhurcoltak nevei olvashatók. A László Zoltán építész tervei alapján kialakított emlékhelynél minden év novemberében megemlékezéseket szervez a város, amelynek végén az évről évre fogyatkozó létszámú hozzátartozók helyezhetik el

az emlékezés virágait, gyűjthatják meg mécseseiket. A temetőbeli emlékhely 2006-ban egy síremléssel bővült. Ugyanis a második világháború idején kényszermunkára Moldáviába hurcolt és ott elhunyt vasutas édesapja, valamint sorstársai emléke előtt tisztelegve Kővári Ádám nyíregyházi lakos kérelmezte egy ismeretlen magyar áldozat földi maradványainak exhumálását, hazaszállítását és katonai tiszteletadással történő újratemetését, ami 2006. november 17-én meg is történt. A sír fölé emelt gránitlapon Zelk Zoltán *Parancs* című versének sorai olvashatók.

E központinak is nevezhető, megyei emlékmű mellett a városban még több emlékjel található, amely csak a város polgári elhurcoltjaira emlékeztet. A Nyíregyháza birtoklásáért folytatott küzdelem jelentős szerepet foglalt el az alföldi páncéloscsatában. Amikor 1944. október 21-én az oroszok elfoglalták a várost, akkor már csak a 60 km-re lévő Csapig kellett volna eljutniuk és ezzel elérték volna tervüket, a német-magyar csapatok bekerítését. Ennek megakadályozására azonban a német-magyar egységek ellentámadásba mentek át és október 26-án visszafoglalták Nyíregyházát. Így a 2. Ukrán Front nem tudta megakadályozni a német és magyar csapatok visszavonulását, akik a Tisza nyugati partján védelmi állásokba rendeződtek. Ezt követően, október 31-én a német csapatok kiürítették Nyíregyházát, amelyet immár második alkalommal szálltak meg az orosz katonák. Ennek pár nappal később súlyos következményei lettek, hiszen „a hadműveletek sikertelenségét és komoly veszteségeit a szovjet fél az ellenséges erők valóságosnál nagyobb létszámával magyarázta, amit később a hadifoglyok számával is alá kellett támasztani”.¹⁸ Október 31-én Nyíregyháza ideiglenes városi tanácsa röplapokon felhívást intézett az itthon maradt lakossághoz az élet újraindítása érdekében. A kiáltványban azt is közhírré tették, hogy „a győzedelmes szovjet hadsereg városparancsnoka megnyugtató ígéretet tett arra, hogy saját

¹⁸ http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/history-journal/pdf/1_2014_2/SIMON.pdf
(Letöltve: 2016. december 4.)

életünk és biztonságunk mikénti rendezésébe beavatkozni nem kíván”.¹⁹ Bizonytalanlanná csak azok a pár nappal ezelőtti barbár történések tették a városlakókat, amit az orosz katonák a város első elfoglalása után a civil lakosság körében elkövettek.

Az élni akarás vágya azonban erősebb volt a félelemnél, a lakosok visszatértek otthonaikba, az iparosok munkához láttak, a vasutasok elkezdték a lebombázott nagyállomáson és a kisvasútnál a helyreállítási munkálatokat. A bizakodás azonban nem tartott sokáig, november 2-án már megkezdték a munkaképes férfiak összegyűjtését. „Semmi előzmény vagy jelzés. Egyszerre minden családhoz bementek katonák vagy civil egyének és felszólították a férfiakat, hogy sorakozzanak az utcán. Ott sorba állították őket, megszámozták, és útnak indították. Közölték a hozzátartozókkal, hogy munkára viszik őket, estére hazajönnek.”²⁰ Azzal hitegették őket, hogy újja kell építeni a németek által felrobbantott hidat Tokajnál, illetve fát kell kitermelni a Sós-tói-erdőből. Voltak, akik önként jelentkeztek, de a legtöbbeket az utcáról utcára és házról házra járó szovjet katonák fogtak el és tereltek a nap végén a megyei bíróság börtönébe, hogy másnap gyalogmenetben hajtsák őket a debreceni Pavilon Lakatnyába. November 19-én pedig bevagonírozták őket és útnak indították Szovjetunió felé. A romániai Foksány (Focșani) érintésével 1944. december 6-án érkezett meg a szállítmány a moldovai Bălți városban felállított táborba. Többen már útközben meghaltak, míg az életben maradtakat 1945–1946-tól a Szovjetunió különböző területein felállított táborokba szállították tovább.

A Nyíregyházáról elhurcoltak között volt mintegy 250–300 vasutas, valamint 24 postás is, akiket a helyreállítási munkálatok közben fogtak el. „[...] a hadifogolyhiánnyal küszködő szovjet katonai vezetésnek jól jöttek ezek az egyenruhások a civil foglyok tömege közt, s könnyen rájuk süthették, hogy valamilyen ellenük harcoló fegyveres testületnek a tagjai”.²¹ Az elhurcolt vasutasok emlékére 1995. november 2-án emléktáblát lepleztek le az állomás épületén, míg a postások neveit egy bronztáblán örökítették meg 2001-ben.²² Azóta minden évben ennél a táblánál idézik fel ama szörnyű nap emlékét, hiszen az elhurcolt 24 postásból csak egynek sikerült hazatérnie. A Nyíregyházáról elhurcoltak között volt Soltész István (1900–1945) evangélikus tanító is, aki tolmácsként önként vállalkozott a fogolycsapat elkísérésére. Emlékét 2000-től tábla őrzi egykori munkahelyén, a salamonbokori régi evangélikus elemi iskola falán, míg 2009-ben utcát neveztek el róla.²³ Az elhurcolt evangélikusok emlékére 2014 novemberében egy emléktáblát állítottak az evangélikus nagytemplom falán.²⁴

Természetesen Nyíregyháza mellett a megyében vannak még olyan települések, amelyek teljesen önálló emlékjelet állítottak a málenkij robotra elhurcoltaknak.

Záhonyban 2010. szeptember 26-án, Kosztyu István kezdeményezésére és támo-

¹⁹ Nyíregyháza története. Szerk. CSERVENYÁK LÁSZLÓ és MEZŐ ANDRÁS. Nyíregyháza, 1987. 208.

²⁰ Málenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak. Szerk. ILYÉS GÁBOR. Nyíregyháza, 2010. 69–70.

²¹ BOGNÁR ZALÁN: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: Bognár Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955. Pécs, 2009. 20. [BOGNÁR, 2009.]

²² ILYÉS, 2008. 18. és 32.

²³ ILYÉS, 2008. 127.

²⁴ <http://emleklekek.hu/index.php/nyiregyhaza/avatasok/2014> (Letöltve: 2016. november 27.)

gatásával, akinek édesapját is elhurcolták, állítottak emléket a református templom kertjében. Az emléktábla felirata egyértelműen összefoglalja az eseményeket: „Záhonyból 1944. december 6-án a megszálló szovjet csapatok által kényszermunkára, málenkij robotra elhurcolt, fagytól, éhségtől, fertőző betegségektől meghaltak névsora”. Ezt követően 32 záhonyi, valamint 6 Győröcskéből elhurcolt személy neve olvasható.²⁵

A beregsurányi római katolikus templom közelében egy egyszerűen faragott emlékoszlop figyelmeztet az elhurcoltakra. Felirata: „Az 1944. november 18-án történt elhurcolás nyolcvannégy beregsurányi áldozatának emlékére”. A település akkoriban ahhoz a Csonka-Bereg megyéhez tartozott, amelynek sorsa az elhurcolások szempontjából összefonódott Kárpátaljáéval, ugyanis ezeket a területeket Szovjet-Ukrajnához akarták csatolni, így az elhurcolásoknak itt etnikai tisztogatás volt a célja, hogy a tervezett elcsatolás zökkenőmentes legyen. A Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-i ülésén hozott 0036. számú szigorúan titkos parancsában elrendelték a „18–50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek” összeírását, valamint „a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élő német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyekre kell irányítani”.²⁶ E parancs értelmében a megnevezett korú és nemzetiségű férfiak kötelesek voltak jelentkezni a városparancsnokságokon november 16-ig. E rendelkezés vonatkozott Csonka-Bereg megye településének lakóira is: „1944. november 20-

án a beregi falvakból dobszó útján három napi közmunkára berendelt 18–50 év közötti férfiakat Beregszászba vitték, onnan Szolyvára vezényelték”.²⁷

A térségből elhurcoltak emlékének ápolására a 60. évforduló alkalmából, 2004-ben monumentális emlékművet állítottak Vásárosnaményban, a Krasznahíd melletti parkban, a folyó

²⁵ <http://www.szon.hu/zahony/zhonyi-emplmu-a-mlenkij-robot-ldozatainak/news-20100920-06403112> (Letöltve: 2016. november 27.)

²⁶ BOGNÁR, 2009. 28.

²⁷ GYARMATHY, 1989. 136.

jobb oldalán. Bíró Lajos szobrászművész mészkőbe faragott alakjai az elhurcoltakat és szeretteiket idézik. A 2015-ben meghirdetett emlékévként alkalmából és pályázati lehetőségeiből az emlékmű környékén 2016-ban emlékparkot alakították ki, ahol 2016. november 25-én egy emléktáblát is állítottak a településről elhurcolt embereknek.²⁸ Az emléktábla felirata szerint 1944-ben Vásárosnaményből 15, Gergelyugornyából 164, míg Vitkáról 8 lakost hurcoltak el.²⁹ Szintén az emlékévkhez kötődően a vásárosnaményi polgárörök kezdeményezésére, 2016. december 2-án emléktáblát lepleztek le a Beregi Múzeum egyik épületén.³⁰

Tiszakerecsenyben 2008-ban egy emléktáblát helyeztek el a református parókia falán a következő felirattal: „Tiszakerecsenyből és Csonka-Beregből malenkij robotra elhurcolt, sokat szenvedett atyáinknak a szülőföldjükhöz és magyarságukhoz való példamutató ragaszkodásuk emlékére”. A település világháborús emlékművén pedig ezek a sorok olvashatók: „Életünk olyan volt, mint nyíló virág, / Melyet elhervasztott Oroszország. / Lägerben fejeztük be életünket, / Kis falunk temetője őrizd emlékünket, / Mert mi lélekben mindig haza járunk, / Szüleink sírjánál megállunk.” E felirat alatt pedig az áldozatok nevei vannak feltüntetve.

A málenkij robot kifejezés olvasható a tákosi emlékművön is: „A világháborúban és a »malenkij robotban« elhunytak emlékére”. Sajnos a nevek szintén csak betűrendben olvashatók, nincs különbségtétel a háborús és a polgári áldozatok között.

Csarodáról az elhurcolt férfiak közül 29 soha nem tért haza.³¹ Az ő emléküket is őrzi az a Sebestyén Sándor szobrászművész által készített II. világháborús emlékmű, amelyet 1992-ben állítottak. Szintén a településen található a „Csonka-Bereg” emlékmű, amely az állítatók akarata alapján „A beregi emberek történelmi és természeti sorscsapások elleni hősiességek küzdelmének és áldozatainak emlékére” figyelmeztet, így a málenkij robotra elhurcoltakra is. Az oszlop elé állított anyagot ábrázoló mementó Bíró Lajos szobrászművész alkotása, 2003-ban leplezték le.

A 2015-ben meghirdetett emlékévkhez kötődően a térségben a vásárosnaményi emléktáblák mellett még Barabáson és Jándon állítottak új emlékjeleket. A barabási emléktábla állítását a Reformátusok Szatmárért Közhasznú Egyesület és Barabás Község Önkormányzata kezdeményezte, azt 2016. november 25-én leplezték le. „Fontosnak tartjuk, hogy mindenki megismerje a hiteles múltat, az embertelen és félelmetes kommunista terrort. A rémisztő, hallgatásokkal teli történelem feltárása, talán ha nem is

²⁸ <http://beregihirek.hu/gulag-emlekeve-emlekpark-es-emlektabla-avatas-vasarosnamenyban/Kiss.Barnabas.html> (Letöltve: 2016. december 10.)

²⁹ Vásárosnaményhoz 1969-ben csatolták a korábban önálló településeket, Gergelyugornyát és Vitkát.

³⁰ <http://beregihirek.hu/beregbol-malenkij-robotra-elhurcoltakra-emlekeztek-vasarosnamenyban/Kiss.Barnabas.html> (Letöltve: 2016. december 10.)

³¹ Csaroda. (Tanulmányok Csaroda történetéről.) Szerk. NAGY FERENC. Csaroda, 2000. 119.

megnyugvást, de elégtételt adhat a hozzátartozóknak. A megemlékezés során mély tisztelettel adóztunk a kor áldozatainak, azoknak az embereknek, akiktől egy dolgot nem vehettek el soha, a reményt” – állt az eseményről szóló tudósításban a megyei napilap hasábjain.³² A jándi református templom falán a „Megóvunk” Többcélú Alapítvány kezdeményezésére, 2016. november 26-án leplezték le a településről elhurcoltak emlékét őrző táblát.³³ Az alapítvány a Gulág Emlékbizottság támogatásával egy emlékutat is szervezett, mely során a jándi leszármazottak Beregszászba és Szolyvára látogattak el, ahol az emléktábláknál koszorúkat helyeztek el.

Az elhurcolások harmadik megyebeli hulláma a német származású lakosságot érintette. Ennek alapjául a Malinovszkij és Tölbuhin marsallok által, 1944. december 22-én kiadott 0060. számú szovjet hadparancs szolgált, melyben elrendelték, hogy „minden német származású munkaképes személy mozgósítandó és jelentkezni tartozik: férfiak 17-től 45, nők 18-tól 30 éves korig”.³⁴ Ez a megyének két részét érintette, ahová a 18. században a népesség pótlására sváb származású lakosokat telepítettek: Rakamaz és Gávavencsellő, valamint a szatmári falvak, elsősorban Mérk és Vállaj.

Tircsi Richárd az emlékévkalkalmából kiadott kötetében a mérki egyházközség Historia Domusából idéz, mely szerint „az 1945. év január 3-a legfájdalmasabb napja községünknek”.³⁵ Ekkor gyűjtötték össze azokat, akiket majd január 6-án gyalogmenetben indítottak Csanalóson keresztül Nagykárolyra, a volt megyeháza udvarára. Az elhurcoltak számára vonatkozóan szintén a Historia Domus számadatait fogadja el, eszerint Mérkről 264 személyt (159 férfit és 105 nőt), Vállajról pedig 214 főt (136 férfit és 78 nőt).³⁶ Január 9-én bevagonírozták őket és 18 napi vonatkozás után érkeztek meg egy elosztó állomásra, ahol szétválogatás történt: „a mérki férfiakat a vállaji nőkkel Nyikítovkára, a vállaji férfiakat a mérki nőkkel Konstantinovkára” szállították tovább.³⁷ Ezek a települések a mai Ukrajna területén található Donyec-medencében vannak, egy Donbasz nevű területen. Ezt a területet maga Sztálin jelölte ki az elhurcolt németek munkaterületéül. „A Mérkről és Vállajról elhurcoltak egynegyede meghalt a deportálás következtében”.³⁸ Az ő emléküket hivatottak szolgálni azok az emlékhelyek, amelyeket a két településen alakítottak ki.

A megyében egyedülálló az a vállaji emlékmű, amelyet 1950-ben állítottak, ugyanis a talapzatára a hősi halottak nevei mellé felkerültek a málenkij robotra elhurcoltak nevei is, persze ez a feliratból nem derült ki: „Az 1938–1944. évi világháborúban elhalt hősi halottak emlékére”. (Mintha a téves dátum is a félrevezetést szolgálta volna?) De a településen mindenki tudta, hogy hol vesztek oda, mint ahogy azt is, hogy Szent Vendel ünnepén miért adtak hálát és miért könyörögtek a templomban: „1947 októberében egy nagyobb létszámú csoport tért vissza a Szovjetunióból. Hazaérke-

³² A Barabásról elhurcoltakra emlékeztek. Kelet-Magyarország, 2016. december 5. 4.

³³ http://www.tilkiattila.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=624:szolyvaba-elhurcoltakra-emlekeztenk-jandon&catid=5:helyi-hirek&Itemid=17 (Letöltve: 2016. december 19.)

³⁴ TIRCSI Richárd: A pokolnak páratlan birodalmában. Adalékok a vállaji és a mérki németek málenkij robotra hurcolásának történetéhez. Budapest, 2016. Croatica Kiadó, 12.

³⁵ I. m., 16.

³⁶ I. m., 17.

³⁷ I. m., 19.

³⁸ I. m., 29.

zésük után az első egyházi ünnep a templomuk úgynevezett kis búcsúja, Szent Vendel ünnepe következett, október 20-án. Ezen határozták el, hogy minden évben ezen az ünnepen adnak hálát a hazaérkezésükért és emlékeznek meg a kinn maradt sorstársaikról. Ezek a megemlékezések a kommunista rendszerben nem néven nevezetten zajlottak, és csak a rendszerváltás után kaphatták vissza hivatalos tartalmukat”.³⁹ A vállaji római katolikus templomban 1994-ben Radetzky Nagy István és Farkas Ferenc egy egyszerű emléktáblát helyezett el a „Málenkij robotra elhurcoltak emlékére, Isten dicsőségére, aki védte, óvta és hazasegítette őket”. 2006-ban jött el az idő, hogy egy méltó emléket állítsanak. A római katolikus templom közelében kialakított parkban helyezték el azt a különleges szobrászati alkotást, amelynek talapzatán az elhurcoltak nevei olvashatók, az obeliszkné tejet pedig egy modern Szentháromság ábrázolás látható, Sebestyén Sándor szobrászművész alkotása. Az emlékműnél minden évben megemlékezést szerveznek.

Mérken az egykori kis iskola falán, a jelenlegi könyvtár épületén 2010. szeptember 12-én állítottak egy nagyméretű emléktáblát, amelyen az elhurcoltak nevei olvashatók. Azóta minden évben megkoszorúzzák e tragikus emlékeket idéző táblát. A 2015-ben meghirdetett emlékévhöz kapcsolódóan a mérki önkormányzat is elhelyezett egy új emléktáblát, amelyet 2016. szeptember 23-án, a római katolikus templom előtti emlékparkban lepleztek le.

Zajta is azon szatmári falvak közé tartozik, amelyet érintett a málenkij robot. Az ő sorsukat idézi fel visszaemlékezéseiben az egyik túlélő, Ludvig Jánosné (szül. Holeiter Erzsébet).⁴⁰ A Megyei Könyvtárban, kéziratban fellelhető írásából kiderül, hogy Zajtáról 1945. január 12-én hurcolták el a német származású embereket. Előbb Szatmárra, majd hosszú út után Dnyepropetrovszkba érkezett meg sorstársaival, ahol közölték velük, hogy „minket azért hoztak ide, mert a mi apáink, testvéreink lerombolták az országot. Ezt nekünk saját vérünkön kell felépíteni”.⁴¹ Zajta község Német Nemzetiségi Önkormányzata 2012. március 24-én emlékhelyet szentelt a második világháború hőseinek és a málenkij robotra elhurcoltak emlékének ápolására. A köztemetőben kialakított emlékhelyen a harangláb alatt, egy gránittáblán olvasható annak a 29 személynek a neve, akiket 1945 januárjában gyűjtöttek össze, hogy idegen földön embertelen körülmények között dolgoztassanak.

A deportálások 70. évfordulója alkalmából, 2015. január 9–10-én nemzetközi emlékkonferenciát és emlékünnepeket szerveztek Nagyváradban, ahová a szatmári falvak legtöbb elhurcoltját összegyűjtötték, majd vonatra pakolták. A konferencián megemlékeztek arról a mintegy hatezer emberről, akiket az akkori Szatmár vármegye területéről hurcoltak el, és akik közül kb. ezren nem térhettek haza. Ebből az

³⁹ I. m., 43.

⁴⁰ LUDVIG Jánosné (született Holeiter Erzsébet) visszaemlékezései. Kézirat. Zajta, 2006. május 3.

⁴¹ I. m., 7.

alkalomból az egykori nagykarolyi vármegeyháza épületén egy háromnyelvű emléktáblát lepleztek le.⁴²

A Reformátusok Szatmárért Közhasznú Egyesület nem csak a beregi, hanem a szatmári térségben is emléktáblák állítását kezdeményezte a Szovjetunióba elhurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére alkalmából. 2017. február 17-én emléktáblát helyeztek el az 1944–45-ben a

Mátészalkai járásból elhurcolt lakosok tiszteletére. A Bíró Lajos szobrászművész által készített emlékjelet a Mátészalkai Járási Hivatal falán leplezték le.⁴³ Ugyanezen a napon Szamoszegen is az elhurcoltakra emlékeztek. Az emlékünnepségnak a település kommunizmus áldozatainak Laczfi nádor utcai emlékkertje adott helyet, ahol leplezték a Bíró Lajos által készített domborműves emléktáblát. Megemlékező beszédet mondott Fülöp István, a Reformátusok Szatmárért Közhasznú Egyesület elnöke, a Mátészalkai Járási Hivatal vezetője, míg az emléktáblát megáldotta Pápay Gábor, a helyi református egyházközség lelkipásztora.⁴⁴

1945 januárjának végén a Dadai Felső járás települései sem kerülhették el sorsukat. A járás főszolgabírája január 23-án kelt levelében tudatta Erőss János főispánnal, hogy az orosz katonai parancsnok elrendelte a német nevűek összeírását. A főispán válaszában közölte, hogy az egész ország területén zajlanak az összeírások, „segíteni csupán abban és annyit lehet, hogy az előjáróságoknak ügyelni kell arra, hogy magyar ember, mégha németes hangzású neve is lenne, bele ne kerüljön az elviendő kimutatásába”.⁴⁵ Persze a gyakorlatban kiderült, hogy mindez csak ürügy volt, és pár nappal később összeszedtek minden munkaképes embert, amíg a kijelölt létszámot el nem érték. Így vittek el Ibrányból 27, Bujáról 31, Tiszabercelről 48, Gáváról 62, Tímárról 66, Kenézlőről 41, Rakamazról 246, Vencsellőről pedig 410 embert.⁴⁶

Az érintett települések közül mindössze Rakamazon és Gávavencsellőn⁴⁷ őrzik és ápolják a leghűségesebben a málenkij robotra elhurcoltak emlékét. Mindkét településen nagy szerepe van ebben a Német Nemzetiségi Önkormányzatoknak. Gávavencsellő vencsellői lakosai 1990-ben kezdeményezték,

⁴² <http://nemzetisegek.hu/2015/01/26/emlekkonferencia-es-emlekunnepege-nagykarolyban/> (Letöltve: 2016. november 27.)

⁴³ Az elhurcoltakra emlékeztek. Kelet-Magyarország, 2017. február 18. 1.

⁴⁴ Emléktáblát állítottak a faluból elhurcoltaknak. Kelet-Magyarország, 2017. február 18. 5.

⁴⁵ KONCZÉNYÉ NAGY ZSUSZANNA: A polgári lakosság elhurcolása a Dadai felső járásból 1945 januárjában. Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XII. Nyíregyháza, 1997. 312.

⁴⁶ I. m., 313.

⁴⁷ Gávát és Vencsellőt 1971-ben egyesítették Gávavencsellő néven.

hogy a községben emlékmű készüljön a világháborúk áldozatainak és a málenkij robotra elhurcoltak emlékére. 1991 őszén át is adták az emlékművet, amely Balogh Géza szobrászművész tervei alapján készült. Erre az alkalomra egy füzetet is megjelentettek, amelyben közölték az áldozatok neveit és a túlélők visszaemlékezéseit.⁴⁸ Az emlékhelyen egy-egy sziklatömbre helyezték el azokat az emléktáblákat, amelyeken „Az I. és II. világháború hősi halottainak, a hadifogságban elhunytaknak és az elhurcolt polgári lakosoknak” a nevei olvashatók, külön feltüntetve a katonáké és külön az elhurcoltaké. Az emlékhelyet a még élő hazatértek egy kereszt felállításával bővítették 1997. szeptember 6-án. 2010-ben emléktáblával jelölték meg azt a Kápolna utcai helyet is, ahol az elhurcoltak gyülekezőhelye volt. 2015-ben mindkét településrész római katolikus templomában emléktáblákat helyeztek el, amelyeken az elhurcoltak nevei olvashatók. Ezeket az emléktáblákat 2016-ban, az emlékévhöz kötődően a templomokból áthelyezték. A gávai településrész emléktábláját a Hősök terén, a II. világháborús emlékmű közelében, ahhoz igazodva egy sötétszürke kövön helyezték el egy évfordulós emléktábla kíséretében. A vencesellői emléktáblákat, amelyeken az elhurcolt,

„de Isten kegyelméből hazatért” honfitársaiknak a nevei olvashatók, szintén a településrész világháborús emlékművének közelében állították fel. Ekker Róbert szobrászművész tervei alapján egy börtönfalat stilizáló építményt emeltek, erre helyezték el az emléktáblákat, valamint a pályázatban előírt GULÁG-emléktáblát. A fal mellett egy fehér márványkereszt is magasodik.

Rakamaz Város Önkormányzata 2007-től minden év januárjában megemlékezést tart a településről málenkij robotra elhurcolt lakosok tiszteletére. A megemlékezés egyik helyszíne a Kálvária templom közelében található Hősi emlékmű, amelyet köz-

⁴⁸ Visszatekintés. Tények a II. világháború vencesellői áldozatairól. Kiadja: a Vencesellői Hősi Emlékmű Kuratóriuma. 1991. szeptember.

adakozásból állítottak 1991-ben. Felirata: „Hősi halottaink és elhurcoltaink”. Perényi Károly kutatásaiból tudjuk, hogy 242 személyt (157 férfit és 85 nőt) hurcoltak el a településről, akik közül harmincan soha nem tértek haza.⁴⁹ A 2015-ben meghirdetett GULÁG Emlékév keretében 2017. január 28-án „Elhurcolva Rakamazról” címmel konferenciát szerveztek, amelynek keretében egy zenés színdarabot is bemutattak. 2017. február 23-án pedig emléktáblát lepleztek le a településről elhurcoltak emlékének ápolására. A Bíró Lajos szobrászművész által készített domborműves emléktáblát az Erzsébet Királyné Német Nemzetiségi Általános Iskola, Alapfokú Művészeti Iskola és Szakközépiskola falán helyezték el, azt dr. Vinnai Győző országgyűlési képviselő leplezte le.

A térségből összegyűjtötteket Szerencsre hajtották gyalogmenetben, s onnan szállították aztán tovább őket messzi idegenbe, a donyeczki szénmedencébe. 2014. november 25-én, a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emléknapján egy emlékművet lepleztek le a szerencsi vasútállomással szemben. Az Ekker Róbert szobrászművész által készített emlékmű talapzatán a következő felirat olvasható: „1945 januárjában a térségből mintegy négyezer magyar civilt – köztük nagy számban nőket, tizenéves fiatalokat – hurcoltak el sváb származásuk, vagy annak indoka alapján több évi kényszermunkára a Szovjetunióba. Az elhurcolásban érintett térségi települések sorában ott olvashatjuk a megyebeli falvakét is: „Tiszabercel, Ibrány, Buj, Gáva, Vencsellő, Szabolcs, Tímár, Rakamaz”. Az emlékműavatás fővédnöki tisztét Áder János köztársasági elnök vállalta.

Az első málenkij robotos emlékmű felállításától, 1989-től kezdve az e témájú emlékjelek száma szépen gyarapodott, s az emlékévhöz kötődően még talán bővíülhet ezek sora. Azonban az emlékjelek számánál sokkal fontosabb, hogy tudnak-e telítődni tartalommal? Lesznek-e olyanok, akik a megemlékezéseket megszervezik és lesznek-e megemlékezők? Hiszen minden emlékjel akkor ér valamit, ha a szürke hétköznapokat fel tudják váltani olyan ünnepnapok, amikor „az emlékmű kiemelkedik a megszokottságból: a tömeg nem megy el mellette, hanem köréje gyűlik; nemcsak megszokottan rápillantanak, hanem megnézik, miközben a politikusok szónokatait hallgatják, s koszorúk virágainak és szalagjainak színei törnek meg a márvány és a bronz egyhangúságát”.⁵⁰ Akik még valamilyen módon érintettek, azok számára van szerepe és üzenete

⁴⁹ http://rakamaz.freesevers.com/custom3_1.html (Letöltve: 2016. november 27.)

⁵⁰ <http://www.epa.oszk.hu/00000/00003/00025/poto.html> (Letöltve: 2016. december 20.)

az emlékjeleknek: emlékezésre hívnak és emlékeztetnek. De fontos, hogy az emlékezet ne váljon teherrel, hogy „a jövő generációkra ne az események erőszakos jellegét ruházzuk át”.⁵¹ Kiemelkedő szerep jut tehát a megbocsátásnak, amely „egyfajta aktív felejtés, azaz olyan felejtés, amely nem az eseményre vonatkozik, annak a nyomait inkább gondosan őriznie kell, hanem a bűnre, amelynek súlya alatt megbénul az ember és vele együtt a jövőre irányuló kreatív képessége”.⁵² Segíthetnek ebben a málenkij robotra szintén elhurcolt Gulácsy Lajos református püspöknek a szolyvai emlékmű avató ünnepségekor, 1990. november 27-én elmondott gondolatai: „Az ítéletet bízunk az Istenre. Nem tudnánk igazán ítéletet tenni. Higgyétek el, azok, akik az ártatlanul elítéltek ezreit megölték, megkínózták, gyötörték, felelni fognak Isten előtt. Nem a mi feladatunk ítéletet mondani. A mi feladatunk imádkozni azért, hogy ezek az emberek, akik a gonoszt tudták művelni, találjanak kegyelmet, találjanak bocsánatot. Az ítéletet bízunk az Istenre. És ha ezt elfogadjuk, akkor megbékélünk, elcsendesedünk, megvizsgáztatódunk...”⁵³

Felhasznált irodalom:

- BOGNÁR ZALÁN: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: Bognár Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955. Pécs, 2009.
- Csaroda. (Tanulmányok Csaroda történetéről.) Szerk. NAGY Ferenc. Csaroda, 2000.
- „Élő történelem”. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből (1944–1992). DUPKA GYÖRGY közreadásában. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1993.
- GYARMATHY ZSIGMOND: Jóvátétel? Szabolcs-szatmári Szemle, 1989/2. 135–138.
- ILYÉS GÁBOR: „Beszél a márvány” Nyíregyháza szobrai és emléktáblái. Nyíregyháza, 2008.
- KONCZNÉ NAGY ZSUZSANNA: A polgári lakosság elhurcolása a Dadaai felső járásból 1945 januárjában. Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XII. Nyíregyháza, 1997. 311–314.
- LUDVIG JÁNOSNÉ (született Holeiter Erzsébet) visszaemlékezései. Kézirat. Zajta, 2006.
- MAKRAI SÁNDOR: Szülőfalum a második világháború viharában. Debrecen, 1991.
- Málenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak. Szerk. ILYÉS GÁBOR. Nyíregyháza, 2010.
- Nyíregyháza története. Szerk. CSERVENYÁK LÁSZLÓ és MEZŐ ANDRÁS. Nyíregyháza, 1987.
- PAUL RICOEUR: Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. Kovács Tímea (vál.) – Thomka Beáta (szerk.): Narratívák 3. A kultúra narratívái. Budapest, Kijarat Kiadó 1999.
- SZABÓ ANDRÁS: Mi történt 1944. október 28-án? Nyírmihálydi, 2012.
- SZEBENI ILONA: Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1991.
- TIRCSI RICHÁRD: A pokolnak páratlan birodalmában. Adalékok a vállalji és a mérki németek málenkij robotra hurcolásának történetéhez. Croatica Kiadó, Budapest, 2016.
- Visszatekintés. Tények a II. világháború vencesellői áldozatairól. Kiadja: a Vencesellői Hősi Emlékmű Kuratóriuma. 1991. szeptember.

⁵¹ http://regikonyvvarportal.elte.hu/sites/default/files/brandt_patricia_0.pdf (Letöltve: 2016. november 27.)

⁵² PAUL RICOEUR: Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. Kovács Tímea (vál.) – Thomka Beáta (szerk.): Narratívák 3. A kultúra narratívái. Budapest, Kijarat Kiadó 1999. 66.

⁵³ „Élő történelem”. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből (1944–1992). DUPKA GYÖRGY közreadásában. Ungvár–Budapest, 1993. Intermix Kiadó, 115.